

3. ВИПУСКНІ РОБОТИ СЛУХАЧІВ ШКОЛИ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

А. М. Домановський

Проблеми мотивування студентів-неісториків до навчання під час вивчення курсів «Історія України» та «Історія української культури»

Поширеною серед викладачів фундаментальних точних і природничих дисциплін є думка, що при підготовці фахівця зовсім не обов'язковим є вихід за межі вузької спеціалізації, приділення уваги певним другорядним, з їхнього погляду, гуманітарним предметам. Вони, буцім, забирають дорожочинний навчальний час, відволікають студентів, витрачають їхні сили та інші ресурси на вивчення малопотрібних, неважливих для їхнього майбутнього фаху предметів, а, отже, є не просто зайвими, але й маю не шкідливими. Мовляв, загальної гуманітарної підготовки, що відбулася ще у загальноосвітній школі, цілком достатньо, а зараз же, у вищому навчальному закладі, необхідно підготувати спеціаліста-професіонала. Бо якщо мостобудівник не вмітиме будувати мости, спеціаліст з логістики – організовувати перевезення вантажів, а з транспортних систем – оптимально впорядковувати дорожній рух, то їхні помилки дорого коштуватимуть суспільству. І не проблема, якщо цей фахівець не буде знати, скажімо, світового мистецтва, літератури чи філософії, значно важливіше, щоб він знав свій безпосередній фах, який і буде запорукою його успішної соціалізації. На жаль, таке сприйняття гуманітарних дисциплін легко передається студентам, які й без того, підпавши під вплив суспільних настроїв останніх років, стають все більш практичними і прагматичними аж до нігілістичного цинізму.

Щодо історії таке ставлення потрапляє у добре угносний і зволюжений ґрунт, оскільки пересічний випускник школи не надто добре знає її і не дуже позитивно ставиться до неї і як до шкільного предмету, і як до наукової дисципліни. Вступивши до «технічного», «природничого», «точного» вишу чи на відповідний факультет класичного університету, він сподівається піколи більше не зустрічатися з історією України як з предметом, який необхідно вивчати. Аж тут на нього чекає неабияке розчарування: історію України вчити потрібно, і, більше того, необхідно складати з цього курсу іспит, результат якого може безпосередньо вплинути на стипендію у бік її зменшення чи навіть зникнення.

Натомість університетський викладач історії, особливо початківець, який не має належного викладацького досвіду, несподівано для себе

стикається з необхідністю викладати історію студентам, які абсолютно не цікавляться предметом. У такій ситуації йому доводиться шукати шляхи формування бажаної мотивації і подолання психологічного спротиву студентів нав'язуваному їм предмету. Спробуємо описати один з таких шляхів.

Зрозуміло, що для того, щоб визначити, яким чином боротися з тим чи іншим негативним явищем, потрібно, перш за все, з'ясувати його причини і передумови. Розглянемо їх послідовно.

У своєму щоденнику відомій українській політичній і культурній діяч першої половини ХХ ст., талановитий письменник Володимир Винниченко писав: «Читати українську історію треба з бромом, – до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... Паршиві шанолюбці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нашадки прадідів поганих повторяють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його одладуть ... Ні, ні, української історії ... без броду, без валеріанки або без доброї дози філософського застереження читати не можна» [2, с. 122].

Ці гіркі ремствування цілком можна зрозуміти, бо ж і досі в узагальнюючих викладах історії провідною (чи, принаймні, однією з провідних) є наскрізна теза про пригнічення України іноземними загарбниками і гнобителями, віковічні страждання українського народу у боротьбі за власну незалежну державність. Особливо це характерно для спрощено-популярних нарисів, що неминуче накладає відбиток і на виклад матеріалу з історії України шкільними вчителями, і на сприйняття того ж таки матеріалу школярами/студентами. Характерно, що це відбувається на усіх рівнях, починаючи з пропедевтичного курсу історії України у п'ятому класі (пропустимо сімейне виховання, дитячий садочок і молодші класи – тут явище теж присутнє, але меншою мірою, через вікову обмеженість дитячого сприйняття), продовжується до закінчення школи (причому потужну підтримку йому надають деякі інші предмети, передусім українська література) – і потім супроводжує дорослу людину протягом усього життя через ЗМІ, художні твори різних жанрів і напрямів, публічні виступи підкреслено патріотичних політиків, громадських діячів, митців, окремих науковців. Голос останніх легко дістається вух слухача, при звичаєного багатолітнім «вихованням» до сприйняття й споживання інформаційної «страви» виключно певного роду, тоді як зауваження інших або взагалі не доходять до широкої публіки, або просто не сприймаються нею.

За добровільною віктимізацією, змаганням, який народ – більша жертва своїх сусідів, зайд-заброд, складних явищ і ситуацій різної природи й походження, зрештою – долі й історії в цілому, нерідко проглядає самобичування, близьке до мало не відвертого мазохізму. В усьому цьому якось губиться «позитивна» складова історії України, говорячи словами відомого сучасного історика-україніста Ярослава Грицака, її «принципова нормальність» [4, с. 3; див.: 7; 9; 13; 15 та ін.]. Якщо у Вас виникли сумніви щодо усього згаданого вище, візьміть аркуш паперу і, розділивши його навпіл, на одній половині зазначте трагічні (жахливі, злочинні – потрібне дописати, непотрібне викреслити) події і явища в історії України, а на іншій – життєствердуюче-позитивні події і явища. Причому зробіть це так, як їх переважно подавали у школі, у ЗМІ, і як вони закріпилися в підсвідомості. Який перелік вийшов більшим? А якщо Ви згадали про, скажімо, перемогу у Великій Вітчизняній війні або створення Української Народної Республіки за часів революції і громадянської війни 1917–1920 рр., то до якого стовпчика їх записали? І чому? Які почуття, акценти й конотації переважають у сприйнятті цих подій?

Звичайно, останніми роками ситуація з висвітленням історії України починає поступово змінюватися на краще, проте й зараз «негативні» (тією чи іншою мірою) історичні події та явища переважають у громадській свідомості. Позитивні ж далеко не завжди сприймаються однаково суто позитивно усіма українцями. Наприклад, як Ви оцінюєте здобуття незалежності України? Згадки про Голодомор 1932–1933 рр. і Розстріляне Відродження набагато потужніші, ніж історія українізації у 1920-ті рр., розвиток НЕПівської економіки, реальні здобутки письменників, художників, музикантів, театральних режисерів – митців, які уособлювали те саме Відродження, яке згодом стало Розстріляним. Ці приклади з історії першої половини ХХ ст. можна легко доповнити згадками подій і явищ будь-яких періодів, починаючи від доби Київської Русі до наших днів. Часи до Київської Русі сприймаються переважно нейтрально, хоча й там почасти можна натрапити на згадки про боротьбу пригноблених східних слов'ян – предків українців – з іноземними загарбниками і гнобителями.

Звичайно, ми далекі від того, щоб стверджувати, що події на кшталт масових репресій, Голодомору, пригнічення іноземними загарбниками і боротьби з ними тощо не мають згадуватися у шкільному курсі історії або ЗМІ. Але надто великий наголос на суто «страждальницькій» ролі українського народу й держави вочевидь шкодить сприйняттю історії громадянами України, яким складно знайти у своєму минулому щось позитивне. А погане, непривабливе, «травматичне» і, до того ж, надто неоднозначне у сприйнятті минуле – не надто привабливий об'єкт для

«пам'ятання». Відповідь очевидна – потрібна позитивна складова, яка б поєднувалася з негативною, доповнюючи її і, тим самим, коригуючи сприйняття українцями історичного минулого.

Ще одним, не менш важливим чинником, є націоналізація, чи, точніше, «етнізація» української історії, в якій головним актором є певною мірою абстрактний український народ. Це явище має кілька наслідків, серед яких відзначимо наступні.

1. Виклад історії виключно через призму бачення українського народу без врахування поліваріантності сприйняття тих же явищ і подій іншими численними етносами, що мешкали в минулому і мешкають зараз на території України [див.: 4].

2. Абстрактність нерідко є причиною надто грубого телеологізму. Звичайно, уникнути його у курсі викладання історії неможливо; більше того, повна відмова від нього може бути навіть шкідливою, але надто спрощене подання історичних подій призводить до надмірної схематизації історії. Її, знову ж таки, неможливо уникнути при шкільному викладі історії (особливо в середніх класах), але вона не повинна бути надто грубою й одномірною.

Схематизм, у свою чергу, стає причиною «знеслюднення» історії, в якій головними дійовими особами стають безликі народні маси, відсторонена держава або влада, процеси, явища, в кращому випадку («кращість» тут доволі умовна), – видатні особи на кшталт князів і гетьманів. Жива людина з історії зникає, що, звичайно, вбивчо діє на будь-які зародки інтересу до історії у будь-кого, а у школярів/студентів, з огляду на вікові особливості, – з потрійною потужністю.

3. Осганне, що треба відзначити, – нецікавість історії, її, як здається, певна відстороненість і навіть повна відірваність від сучасного реального життя, яким живе пересічна людина і школяр/студент зокрема. Вивчати таку історію можна лише через зовнішній примус, загрозу поганої оцінки в атестаті, бо ж історія України входить до переліку обов'язкових іспитів.

Не додає оптимізму й мало не тотальне переконання, що історію можна переписувати будь-як, і, відповідно, вся вона – суцільна брехня, яку замовляють ті чи інші владні сили. Характерне переважно для старшого покоління, яке не лише звикло до «єдиноправильної» історії і доволі болісно пережило її крах, але й не адаптувалося до нової ситуації й зараз, це сприйняття успішно насаджується й укріплюється серед молоді. Люди, позбавлені свого часу можливості для самостійного мислення, настільки відвикли від нього у принципі, що розбіжні думки й інформація з приводу одних і тих же подій чи явищ викликають у них лише роздратування, а не бажання зіставити відомості, отримані з різних джерел, й дійти істини

самостійно. Хвиля альтернативної інформації буквально накрила суспільство з головою, і, замість того, щоб навчитися плавати й дістатися берега, чимала частина суспільства воліє взагалі висушити усі інформаційні океани, бажаючи отримати натомість іржавий струмочок водички, до того ж, добре відфільтрований і контрольований рєвними «відповідними інстанціями».

Якщо до усього переліченого додати авторитаризм, що його нерідко зустрічаємо серед вчителів-істориків, які змушені вимагати вивчення нецікавої історії примусово-дисциплінарними методами, то ми зрозуміємо, чому студенти-неісторики не надто зацікавлені у вивченні курсу «Історія України».

Звичайно, здійснений огляд страждає на певну упередженість, гіперболізацію і не враховує усю багатовимірність явища; вже не поодинокими є випадки, які не тільки не вкладаються у описану схему, але й активно її змінюють, але в цілому загальні тенденції є, на мою думку, саме такими, як їх показано вище. Ані окремі вдалі підручники, ані талановиті творчі вчителі, які люблять свою справу і вміють її робити, не в змозі зламати систему в цілому, і то також з низки причин, серед яких можна назвати і значну завантаженість учнів іншими предметами, а вчителів, даруйте за тавтологію, шкільним навантаженням, і слабка матеріальна база більшості шкіл, особливо у селах та невеликих містечках, і надто малий обсяг часу, що його виділяють програмні документи на вивчення й засвоєння матеріалу, і сформоване вже суспільне сприйняття й подання історії, яке успішно репродукується через ЗМІ. Кардинально змінити у найближчому майбутньому хоч один з цих чинників видається наразі майже неможливим. Навіть серед підручників з історії України для вищої школи можна назвати зазедве кілька таких, які порушують усталений «канон» і, більш чи менш успішно, намагаються донести до студента «принципово нормальну» і, до того ж, олюднену і цікаву історію. Серед таких у першу чергу згадаємо праці Наталі Яковенко та Ярослава Грицака [4; 15]. Зацікавленням можна також порадити низку статей Наталі Яковенко у «Критиці», одна з яких безпосередньо присвячена «підручниковому питанню» [15; див.], а також збірки статей «Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)» і «Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України» [12; 14], у першій з яких окремо звернемо увагу на статтю Ярослава Грицака «Як викладати історію України після 1991 року?» [12].

З огляду на усе сказане вище, цілком зрозумілими є час від часу згадувані у ЗМІ думки деяких політиків і чиновників від освіти про те, що вивчення історії України у негуманітарних вищах та на негуманітарних

факультетах не потрібне, бо ж її, мовляв, вивчали у школі. То ж навіщо перевантажувати студента, для якого гуманітарна сфера очевидно не стане основним полем подальшої професійної діяльності?

Наразі облишимо різноманітні аргументи на користь того, щоб все-таки залишити все, як є, і не прибирати історію України як окремий предмет з програм, умовно кажучи, студентів-«технарів». Вони звучать переважно з одного табору – самих істориків, які занепокоєні можливістю втратити роботу у цих вишах не менше, якщо не більше, ніж «патріотичним вихованням свідомих громадян України і побудовою демократичного патріотичного громадянського суспільства в самостійній незалежній сучасній розвиненій державі». Натомість варто замислитися над тим, чи є предмет «Історія України» цікавим сучасному студенту, чим він може бути корисним для нього? На жаль, на сьогодні серйозні роздуми щодо цього майже завжди зводяться або до звичних мантр про виховання патріотизму, національної самосвідомості, гуманізації та «гуманітаризації» вищої технічної освіти, ідеологічного загартовування майбутніх будівничих української держави (непотрібне викреслити, потрібне – дописати); або (у кращому випадку) – до роздумів про значення гуманітарних предметів та історії зокрема для розвитку самостійного критичного мислення студентів [1;10; див. також: 13; пор.: 3; 6]. Що цікаво, самих студентів про те, чи потрібна їм саме така «патріотично-виховна» історія, ніхто не запитує (так само, як ніхто не цікавиться їхньою думкою, чи потрібна їм історія у вишій взагалі). Майже не акцентується, здавалося б, очевидне – «практичне» значення знання історії України, хоча, як показує досвід, мислення сучасного студента відрізняє, умовно кажучи, саме «практичний функціоналізм» або ж «функціональний практицизм».

Причини саме такого ставлення до основних завдань предмету історії України у виші, і, виходячи з цього, відповідного змістовного наповнення курсу та методів викладання з боку переважної більшості викладачів достатньо очевидні. Як справедливо зазначав Я. Грицак, «...за іронією долі більшість із цих істориків (маються на увазі колишні історики КПРС – А. Л.) просто перейменували себе на «істориків України», хоча їхню фахову придатність у цій новій ділянці ніколи не було перевірено чи доведено» [4, с. 46]. Звичкі до патріотично-ідеологічного «подавання» історії, вони легко сприйняли телеологічну за своєю природою державницьку схему [пор.: 9], еkleктично поєднали її з народницькою (що було вже зовсім неважко, оскільки остання достатньо легко поєднувалася зі звичним радянським марксистським описом історичного процесу), додали етнічного наповнення (головними дієвцями, поряд з «класами» і «державами», стали «народ» і «нація») – і отримали готовий до ідеологічного вжитку продукт. Правовірні

«радянські марксистки» стрімко перетворилися на не менш правовірних «професійних українських патріотів».

Аналогічною виявилася ситуація у найближчому зарубіжжі. А. Л. Зорін зазначає: «В большинстве российских вузов дело ограничилось переименованием соответствующих кафедр (історії КПРС – А. Д.) в кафедры истории философии, социологии и политологии с полным сохранением их кадрового состава. Итогом этого стало, по существу, сохранение за этими дисциплинами традиционной идеологической функции. В 90-е годы переименованные кафедры заявили себя одними из идейных и пропагандистских центров сопротивления реформам, а в последнее время превратились в важный инструмент оформления новой идеологической ортодоксии» [8, с. 108–109].

З огляду на усе вищезазначене, зовсім не дивно, що у студентів, звиклих до набридлого традиційного висвітлення історії у ЗМІ та школі, необхідність вивчати цей предмет у виші не викликає ентузіазму. І небажання вчити історію лише посилюється «ідеологічно-патріотично-виховною» настановою значної частини вишівських викладачів історії, яка аж надто контрастує з широко розповсюдженим у нашому суспільстві нігілізмом (ідеологічним, громадянським, правовим тощо). Останній, до речі, нічим не кращий за нав'язливу ідеологію, але, видаючи себе за так званий «здоровий життєвий глузд», він має набагато більше шансів закріпитися у свідомості студента, успішно підмінюючи собою справжнє критичне мислення. Не втримаюся від того, щоб додати, що негативне нігілістичне ставлення до історії України у негуманітарних вишах активно формується і розповсюджується викладачами точних, технічних, природничих тощо дисциплін. Звиклі до знайомої їм ще зі студентської лави історії КПРС вони за інерцією (і, з огляду на наявну на сьогодні ситуацію, часто зовсім не безпідставно) вважають історію України як навчальний предмет аналогом «радянської системи ідеологічного загартування». Авторитет цих викладачів у їхній науковій галузі, безумовний вплив з їхнього боку на формування особистості студентів, таким чином, додатково підсилюють негативістсько-нігілістичну настанову студентів до історії України.

Вихід з описаного замкненого кола – і досить складний, і достатньо простий водночас. Складним він є на рівні офіційної державної політики пам'яті, підготовки та перепідготовки висококваліфікованих фахівців для шкіл та вищих навчальних закладів, організації принципово інакшого вивчення історії України й у школі, й у виші, так би мовити, «на державному рівні» тощо. Відносно простим – на рівні особистої викладацької практичної роботи кожного викладача історії України. Скажімо, вже при першій зустрічі зі студентами необхідно з'ясувати, навіщо цей предмет потрібен

(або чому не потрібен) суспільству, державі, їм особисто тощо. Сáme розуміння студентами основних завдань, механізмів і функцій історичної освіти та суспільної історичної свідомості дозволить виробляти ефективні мотиваційні практики під час викладання історії України. Причому необхідно, щоб це розуміння було свідомим і, вкрай бажано, щоб студенти дійшли до нього самостійно, викладач має лише настановити на думку, а не нав'язувати власний погляд.

Наталя Яковенко у передмові до своєї знакової книги «Вступ до історії» зазначає: «Історик, як відомо, працює перевізником на переправі між теперішнім і минулим – возить туристів на той бік річки забуття, що її колись називали Летою. Самотужки екскурсант, по-перше, туди не потрапить, а по-друге, – заблукає в експозиції. Адже це на історикову ласку покладено, при якому експонаті стати, а повз який мовчки пробігти. Запити туриста, своєю чергою, теж мінливі – за часів Геродота він волів оглядати зовсім не те, що стало цікавим пізніше, а сьогодні й узагалі сам не знає, чого хоче» [15, с. 11]. Сучасні студенти у переважній своїй більшості дійсно не знають, чого вони можуть хотіти від історії України (у переважній своїй більшості вони хочуть одного – відкараскатися від викладача з найменшими втратами), і чого від них хоче чи може хотіти викладач.

Таким чином, перша лекція і перший семінар, на мою думку, мають бути присвячені відповіді на запитання: «Історія України у вищому навчальному закладі технічного спрямування: навіщо?». І, відповідно, похідним від нього має стати запитання: «Історія України у вищому навчальному закладі технічного спрямування: яка?». При цьому необхідно надати слово самим студентам-першокурсникам, які мають висловити власну думку щодо потрібності чи непотрібності предмету «Історія України» у вишій негуманітарній спрямуванні. Відповідно, нами вже кілька років поспіль на першому ж занятті проводилися усна бесіда і письмове опитування, головне запитання яких було сформульовано так: «Як ви розумієте значення і завдання наукової дисципліни і навчального предмету Історія України?». Уточнюючі запитання, що конкретизували це доволі абстрактне запитання, звучали так: «Чи потрібен Вам (студенту, громадянину, суспільству, державі тощо) цей предмет у вишій технічній спрямуванні? Якщо потрібен, то навіщо, якщо ні – чому? Чого Ви очікуєте від предмету «Історія України», які саме «ділянки-складові» історії (політична, військова, культурна, релігійна, етнічна тощо) Вам цікаві? Які періоди в історії цікавлять Вас найбільше?».

Отримані відповіді виявляються і передбачуваними, і неочікуваними водночас. Передусім, цілком прогнозованою була позиція більшості першокурсників щодо того, що історію України у вишій технічній спрямуванні вивчати спеціально не потрібно. З іншого боку, наперед можна було

прорахувати й те, що студенти цю позицію будуть приховувати, бо ж опитування проводить викладач цієї дисципліни, з яким, до того ж, вони щойно познайомилися. І хто знає, що за людина той викладач? А якщо йому не сподобається відповідь – і він потім буде ставитися упереджено? До певної міри це припущення підтверджують самі студенти: «Конечно, большинству современной молодежи глубоко все равно на историю Украины, но я думаю, что это неправильно» (Попов Вадим, ХНУ імені В. Н. Каразіна, ЕФ-12, 2007/2008 навчальний рік).

Виходячи з цього, необхідно максимально зрозуміло пояснити студентам причини опитування, як і те, що будь-яка відповідь не буде оцінена «погано» й жодним чином не вплине на подальшу успішність. Таким чином, похибку щодо відвертості відповіді на принципове запитання відносно потрібності/непотрібності вивчення історії у технічному виші можна вважати незначущою, тим більше, що нас цікавить головним чином не принципова відповідь на це запитання, а ті аргументи, які наводять студенти, обґрунтовуючи думку про потрібність/непотрібність курсу. З огляду на це, завдання стає навіть цікавішим, оскільки виникає певна інтрига: як і за допомогою яких доказів обстоюватиме потрібність курсу з історії України студент, який таємно переконаний у його непотрібності, але не хоче, щоб про це дізнався викладач.

Аналіз усіх отриманих відповідей дозволяє виділити кілька стратегій і напрямків, за якими студенти обстоюють необхідність вивчення курсу історії України, і усі їх можна і потрібно тією чи іншою мірою застосовувати під час викладання курсу «Історія України» у вищому навчальному закладі негуманітарного спрямування. Їхній детальний розгляд і аналіз – предмет іншої статті. Головним же висновком цього допису є твердження про необхідність суб'єкт-суб'єктного діалогу між викладачем і студентом при визначенні конкретного змістовного наповнення курсу «Історія України», відмова від авторитарного стилю викладання і сліпого виконання тих приписів програмово-рекомендаційних документів, які «спускає» на наші голови Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Часто (мало не завжди!) малоповоротка державна структура відстає від потреб сучасності, і головне завдання викладачів у такій ситуації – діяти на випередження.

Таким чином, для підвищення мотивації студентів до вивчення курсу «Історія України» пропонується актуалізувати історичні події шляхом їхнього включення до ширшого світоглядного контексту, показувати зв'язок історії й сучасності, а також способи використання історичної свідомості у сучасному суспільно-політичному дискурсі. Зокрема, важливим видається

¹ Так у тексті.

виявлення практик суспільної, освітньої й державної «політик пам'яті» з метою формування у студентів умінь і навичок самостійного коригування впливів цих «політик» на їхній світогляд і суспільну позицію, включно аж до засобів особистого впливу на становлення не лише власної «історичної свідомості», але й на формування «історичної свідомості» суспільства в цілому. Як показує досвід, студенти жваво реагують на такий підхід до викладання, й цілком позитивно сприймають відмову від панівної у суспільному й державному історичному дискурсі теми віктимності української історії. Ствердження принципової нормальності історії України й українського народу порівняно з подібними історіями інших країн і народів одночасно з акцентуванням уваги на позитивних сторонах цієї історії, її здобутках і досягненнях вже самою своєю незвичністю для студентів викликає їхнє зацікавлення. До того ж, такий підхід творить сприятливий психологічний клімат під час викладання дисципліни.

Література

1. Вєтров Р. І., Хлибова Л. В. До питання про посилення мотивації вивчення дисципліни «Історія України» у вищому технічному навчальному закладі на сучасному етапі / Р. І. Вєтров, Л. В. Хлибова // Гуманітарна освіта та виховання у вищому технічному закладі : Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Дніпродзержинськ, 4-6 жовтня 2006 р. – Дніпродзержинськ, 2006. – С. 18–19.
2. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко // Київ. – 1990. – № 9. С. 91–123.
3. Вуйцик-Лаган Г. Цілі викладання історії : огляд вибраних педагогічних роздумів / Г. Вуйцик-Лаган // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. – К., 2007. – С. 251–255.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К., 2000. – 360 с.
5. Домановський А. М. Суспільне сприйняття української історії: «позитивна» складова курсу історії України у школі та ВНЗ / А. М. Домановський // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. I. – С. 186–187.
6. Доморослий В. І. Культурологія як засіб виховання студентської молоді / В. І. Доморослий // Українська освіта у світовому часопросторі : Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. I. – С. 188–189.
7. Золотарьов Є. Полівання на позитив. Апеляція до історичного досвіду (Український вибір : історичний аспект проблеми) / Є. Золотарьов // Молода нація. – 2000. – Спецвипуск. Україна : вибір моделі розвитку. – С. 57–59.

8. Зорин А. Л. Гуманитарные дисциплины в системе негуманитарного образования / А. Л. Зорин // Вопросы образования. – 2006. – № 4. – С. 106–113.
9. Кармазина М. Ідеї української державності кінця ХІХ – початку ХХ ст. та їх відображення в шкільних підручниках / М. Кармазина // Українська історична дидактика : міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). – К., 2000. – С. 109–114.
10. Лебедева Г. О. Роль історії України в гуманізації вищої технічної освіти / Г. О. Лебедева // Гуманітарна освіта та виховання у вищому технічному закладі : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дніпродзержинськ, 4–6 жовтня 2006 р. – Дніпродзержинськ, 2006. – С. 57–59
11. Стріха М. Як сконструювати національну пам'ять. Суб'єктивні нотатки про концепцію об'єктивної історії країни / М. Стріха // Сучасність. – 2008. – № 1–2. – С. 20–26.
12. Українська історична дидактика : міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). – К., 2000. – 367 с.
13. Чупира В. В. Значення вивчення вітчизняної історії для формування національної самосвідомості студентської молоді / В. В. Чупира // Українська освіта у світовому часопросторі : матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 132–133.
14. Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К., 2008. – 127 с.
15. Яковенко Н. Академічний підручник : канон і новація / Н. Яковенко // Критика. – 2007. – Липень-серпень. – Рік ХІ, Число 7-8 (117–118). – С. 10–13.